

Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова

У статті розглядається досліджена в 1989 році церква на Верхньому замку Чернігова. На підставі аналізу особливостей її архітектури обґрунтовується можливість її датування добою Великого князівства Литовського. **Ключові слова:** Чернігів, однавний храм, архітектура Великого князівства Литовського, архітектура України.

The paper examines the church discovered in 1989 in the Upper Castle of Chernihiv. Based on the analysis of the peculiarities of its architecture the possibility of its dating to the time of the Grand duchy of Lithuania (14th century) is substantiated. **Key words:** Chernihiv, single-nave church, architecture of the Grand duchy of Lithuania, architecture of Ukraine.

На південному краю площадки чернігівської фортеці в сучасному рельєфі вирізняється підвищення заввишки близько 5 м, площею 0,6 га, оточене з боку поля старим сухим ровом (табл. XX, іл. 1) Згідно з повідомленнями писемних та картографічних джерел, у XVII–XVIII ст. тут був розташований «Верхній замок», який мав окрему лінію укріплень. Після ліквідації Чернігівської фортеці ці укріплення Замку нівелювали [Бондар 2014, с. 43–48, 50–51]. Майже до кінця XIX ст. його територія була занедбаною. У 1899 році після кількох невдалих спроб благоустрою тут спорудили Літній театр та облаштували парк (іл. 2) [Очерк 1908, с. 67]. Нині – це частина міського парку імені М. Коцюбинського та територія Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

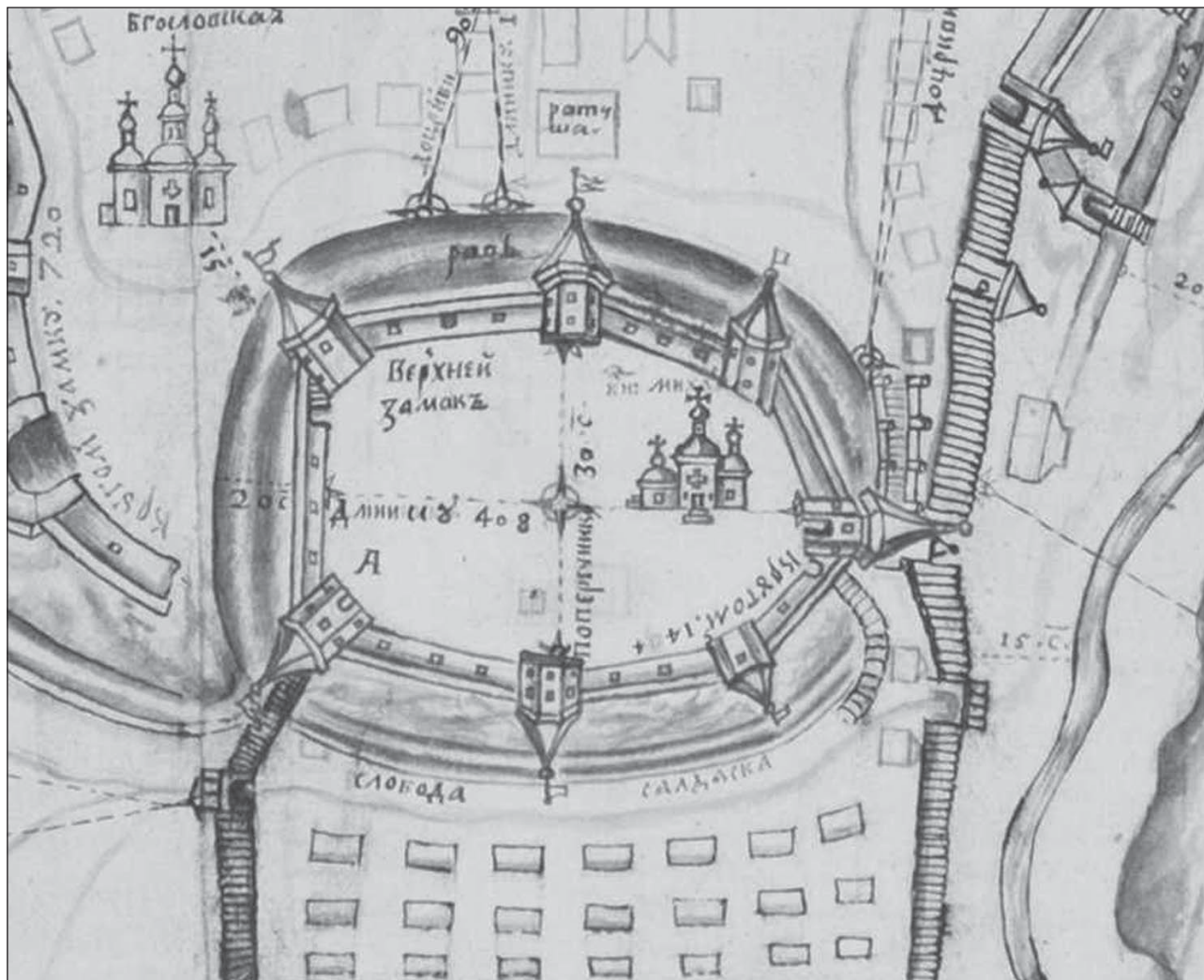
Напевно, найдавніше зображення Верхнього замку збереглося на архітектурному пейзажі, вміщеному на іконі Єлецької Богоматері (табл. XX, іл. 3), датованій 1690-ми ро-

ками [Адруг 2013, с. 52]. Детальне їх зображення є на мініатюрі «Абрису Чернігівського» 1706 року (іл. 4), а опис – у «Розписному списку міста Чернігова» 1682 року [Половникова 1992, с. 88–95; Харламов 1995, с. 91–92]. Вони відображені також на всіх відомих планах міста XVIII ст. Порівняння цих планів засвідчує, що в цей час Замок кілька разів реконструювали, а його територія дещо зменшилася внаслідок обвалів краю тераси з боку р. Десни [Ігнатенко 2012, с. 40; Бондар 2014, с. 43–48].

Перші археологічні дослідження Верхнього замку здійснив у 1947 році В. А. Богусевич (табл. XX, іл. 1). На підставі результатів розкопок на східній ділянці Замку він дійшов висновку, що це – штучний насип, бастіон XVII–XVIII ст. [Богусевич, Попко 1947, с. 7–8, 19; Богусевич 1952, с. 63]. Дослідження замкового рову Г. О. Кузнецова у 1985 році (табл. XX, іл. 1) нібито підтверджували цей висновок: заповнення рову містило лише матеріали XVII–XVIII ст., жодних свідчень існу-

Іл. 2. Листівка «Чернигов. Древний вал». Початок XX ст. Ліворуч – Верхній замок з Літнім театром

Іл. 4. Фрагмент «Абрису Чернігівського» 1706 р. із зображенням Верхнього замку

вання давнішої фортифікації виявити не вдалося [Кузнецов 1985, с. 18–32]. Утім, у 1989–1991 роках у ході розкопок П. М. Гребеня, В. П. Коваленка та І. М. Ігнатенка (табл. XX, іл. 1) на південній ділянці Верхнього замку було зафіксовано культурний шар, залишки житлової і господарської забудови та оборонних споруд домонгольського часу і литовської доби. Це дозволило визначити, що укріплення Верхнього замку почали формуватися ще за часів Давньої Русі та мали складну будівельну історію [Гребінь, Коваленко 1993, с. 15–16; Ігнатенко, Коваленко 1993, с. 38; Ігнатенко 1991; Ігнатенко 2012, с. 38; Ігнатенко 2013, с. 133; Бондар 2014, с. 18].

Один з найбільш цікавих археологічних об'єктів на Верхньому замку – архітектурні

рештки мурованої церкви. Вони привернули увагу краєзнавців ще наприкінці ХІХ ст. Так, у брошурі «Былое Черниговской земли», виданій 1898 року, О. К. Яригін зазначав, що на схилі Замку з боку р. Десни є залишки якогось фундаменту та стіни, складені з «покрытых известковым цементом кусков гранита и песчаника» [Ярыгин 1898, с. 134]. Він вважав, що це – залишки укріплень фортеці. Ю. С. Виноградський у нотатках «Про деякі пам'ятки старовини Чернігова»¹ також згадував «рештки якоїсь кам'яної споруди (у склад її входило дике каміння) на горішній частині спаду “Верхнього” Валу [тобто Верхнього замку. – О. Ч.] з боку р. Десни», які він бачив під час земляних робіт 1919 року [Коваленко, Ясновська, 2006, с. 170].

¹ Рукопис зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Був опублікований 2006 року О. Б. Коваленком та Л. В. Ясновською [Коваленко, Ясновська 2006].

У 1973 році А. А. Карнабед під час спостережень за прокладкою електрокабелю зафіксував на південному краю Замку (за звітом: «*от пушки № 12 до лестницы у павильона “Ласточка”*») на глибині 30–35 см від поверхні скупчення шматків світло-жовтого цем'яного розчину та світло-жовтої плінфи. На його думку, це були залишки монументальної споруди кінця XI–XII ст. [Карнабед 1974, с. 9]. Через відсутність фінансування подальші дослідження тоді не проводилися. Лише в 1989 році в ході реконструкції міського парку ім. М. Коцюбинського були розпочаті земляні роботи, які дозволили дослідити пам'ятку. Дослідження здійснювалися під керівництвом П. М. Гребеня та В. П. Коваленка (табл. XX, іл. 1).

Було встановлено, що на Верхньому замку збереглися залишки невеликого (13,5 × 10,25 м з апсидою) однонавного безстовпного храму з нартексом, спорудженого на стрічкових фундаментах (іл. 5; 6). Рештки храму розташовувалися по лінії давньорусь-

кого валу. Це стало підставою для висновку, що церкву врізали у лінію валу таким чином, що її вівтарна частина виходила назовні та фактично була частиною укріплень [Гребінь, Коваленко 1993, с. 21; Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47].

Пам'ятка виявилася дуже пошкодженою. Від неї вціліли лише фундаментні рови, прорізані перекопами (у т. ч. похованнями XVII–XVIII ст.). Східна (апсидна) частина була майже повністю знищеною внаслідок обвалу краю тераси з боку р. Десни.

Заради вивчення об'єктів, які передували монументальному будівництву, у ході розкопок культурний шар навколо фундаментів церкви розібрали до рівня материка. Самі фундаменти (власне, заповнення ровів) зберегли та по завершенню розкопок законсервували шляхом зворотної засипки. Нині вони розташовані під виконаною у 1993–1994 роках імітацією бастионних укріплень міської фортеці, під мостінням оглядової площадки.

Іл. 5. Вигляд розкопу церкви на Верхньому замку. Світлина 1990 р. [За: П. М. Гребенем та В. П. Коваленком]

Іл. 6. Церква на Верхньому замку. [За: П. М. Гребенем та В. П. Коваленком]. I – план (реконструкція); II – план мурувань з рештками дерев'яної конструкції XII ст., яка передувала мурованому будівництву

В. П. Коваленко датував церкву на Верхньому замку початком XII ст. [Гребень, Коваленко 1990, с. 23–24]. У праці, яка стала доповненим варіантом підготовленої у співавторстві з П. А. Раппопортом публікації 1987 року [Коваленко, Раппопорт 1987], він відніс пам'ятку до III етапу розвитку зодчества Чернігово-Сіверської землі (1097–1139 роки). Таке датування спиралося на вивчення архітектурних матеріалів, виявлених поряд із фундаментами церкви та на схожість її планової структури з Іллінською церквою в Чернігові, віднесеною до того ж III етапу [Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47–49].

На жаль, про результати розкопок 1989 року збереглися лише уривчасті відомості, оприлюднені в кількох статтях 1992–1993 років [Гребень 1992; Гребень, Ковален-

ко 1990; Гребінь, Коваленко 1993; Коваленко 1990; Коваленко, Раппопорт 1992]; колекція знахідок нині депаспортизована та не придатна для вивчення.

За матеріалами публікацій відомо, що храм на Замку був споруджений на стрічкових фундаментах завширшки від 1,55 м (західна стіна) до 2,05 м (північна стіна). Фундаментні рови завглибшки 1,2–1,5 м не сягали материка та, судячи з опублікованих світлин, мали вертикальні стінки. На дні ровів містився тонкий (2–3 см) шар супіску, пролитий вапняним розчином. У деяких місцях у підшву фундаментів закладено великі брили пісковика (північна стіна, апсида). Вище рови заповнював бут з будівельного сміття (фрагменти плінфи, керамічної полив'яної плитки для підлоги, шматки тиньку із залишками фрескового роз-

пису) та уламків пісковика (максимальний розмір: 20–30 × 10–20 см). Шари буту через кожні 20–30 см були проліті вапняним розчином.

Плінфа у фундаментах була найрізноманітнішою: червоного, жовтого, помаранчевого кольорів; різноформатна (завтовшки від 2,5 до 4,5 см). У публікаціях відзначено її походження з різних пам'яток Чернігова (на жаль, без конкретизації). Також відзначено, що в підмурках північної стіни були використані цілі будівельні блоки (близько 10), у т. ч. частина арочної перемички віконного прорізу. На жаль, більш детальна їх характеристика не наводилася. Однак загалом складається враження, що бутове заповнення ровів було безсистемним та досить недбалим.

Значно більше даних наведено про архітектурні матеріали, знайдені в розвалі з південного заходу від фундаментів церкви. Розвал був інтерпретований авторами досліджень як залишки її обваленної стіни. Він сягав потужності 0,5 м (площа розкриття, відстань від фундаментів у публікаціях не вказані) та був утворений скупченням будівельних блоків із плінфи, складеної в системі рівношарової кладки на цем'янковому розчині. Плінфа формату 3,5–4×23–26×31–33 см, жовтого та білого кольорів. Окремі цеглини мали менший формат, 14,5–17×22–27 см. На деяких плінфах були наявні вдавлені мітки на верхній поверхні (18 екз.; прямі лінії та дуги, одна мітка – тризубоподібна) та опуклі знаки на торцевій (4 екз., з них одна у вигляді літери N). На уламках блоків на внутрішній поверхні фіксувався шар тиньку завтовшки 1 см, а на зовнішній – сліди затирки з імітацією рустів.

Техно-технологічні особливості виявлених у розвалі архітектурних решток (система кладки будівельних блоків, облямування поверхні стіни з імітацією рустів тощо), властиві пам'яткам чернігівської архітектурної школи (Борисоглібський та Успенський собори, Іллінська церква), стали підставою датування церкви на Верхньому замку початком XII ст. [Гребінь, Коваленко 1993, с. 21–23; Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47–48]. Однак (незважаючи на уривчастість даних), можна визначити, що цей розвал міг бути розташований лише нижче верхнього обрізу її фундамен-

тів. Тобто це навряд чи могли бути збережені *in situ* рештки обваленної стіни. Вони залягали в прорізаному фундаментними ровами шарі, що відклався до початку будівництва на площадці Замку, або в насипу створеному для нівелювання поверхні на місці майбутнього будівництва (підсипка).

Дослідження І. М. Ігнатенка 1991 року засвідчили, що культурний шар на південній ділянці Верхнього замку насичений різноманітними архітектурними рештками давньоруського часу: плінфою різного формату та кольору, окремими будівельними блоками, плиткою для підлоги, шматками вапна та цем'янки тощо. Найдавнішими є уламки плінфи початку XI ст., аналогічні плінфі Спасо-Преображенського собору, найбільш пізні можна датувати кінцем XII – початком XIII ст. Окрім цього, було зафіксовано кілька конструкцій зі вторинно використаних архітектурних матеріалів: дві печі XIII ст., споруджені (на думку І. М. Ігнатенка) з плінфи «типу П'ятницької церкви» (кінець XII – початок XIII ст.) та ще одну піч, де подібною плінфою укріплено черинь. Також у звіті про розкопки 1991 року відзначено, що будівельні матеріали XII ст., «аналогічні церкві на Замку» (з фундаментів – ?; з «розвалу стіни» – ?), траплялися в заповненні другого ярусу клітей валу, датованого на цій підставі XII ст. [Ігнатенко 1991, с. 17, 21–22]. На додаток у публікації 2012 р. І. М. Ігнатенко зазначив, що будівельними матеріалами давньоруського часу були забутовані двопанцирні облицювання тарасів (дерев'яних конструкцій валу) XVII ст. [Ігнатенко 2012, с. 17, 21–22]. Таким чином, будівельний брукт із давньоруських монументальних споруд Чернігова використовували для будівництва на Замку неодноразово та в різний час. Походження цього брукту, найвірогідніше, пов'язано з реконструкцією або руйнуванням монументальних споруд, розташованих неподалік на території міської фортеці-дитинця (Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор, тереми, ворота та ін.).

На жаль, давньоруські будівельні матеріали, виявлені під час розкопок на території Замку, вивчалися вибірково. Безумовно, кожен такий випадок вартий окремого розгляду. Сказане стосується і матеріалів, використаних у фундаменті дослідженої 1989 року церкви.

Улітку 2021 року під час науково-рятивних археологічних досліджень, пов'язаних з капітальним ремонтом парку ім. М. Коцюбинського, залишки церкви на Верхньому замку вдалося частково зафіксувати повторно. У траншеї завширшки 0,4 м, прокладеній уздовж південно-східного краю Замку, був відкритий верхній обріз її фундаментів. Зіставлення з планами 1989 року [Гребінь, Коваленко 1993, с. 14, 16, рис. 1, 3] дозволяє визначити, що траншея пересікла навкіс рештки апсиди та південної стіни храму на ділянці завдовжки 12,2 м. Отримані матеріали нечисленні, однак дозволяють доповнити інформацію про пам'ятку.

Зафіксоване у траншеї заповнення рівів церкви складалося з різноманітного будівельного сміття давньоруського часу (шматки цем'яного розчину; уламки плінфи жовтого та червоного кольорів різного формату; шматки тиньку з рештками фрескового розпису) (табл. XX, іл. 7–9), пролитого вапняним розчином. У складі розчину візуально вирізнялися грудки та крихти вапна. У будовому заповненні рівів можна було визначити присутність принаймні двох типів плінфи кінця XI – початку XII ст.

Перший (табл. XX, іл. 8) представлений уламками цегли (жовта, добре сформована, завтовшки 3,5–4,7 см), аналогічній плінфі храму-усипальні 70-х років XI ст. дослідженої В. П. Коваленком у 1986–1985 роках (наявна також у ремонтних кладках південної прибудови Спасо-Преображенського собору та в муруванні печі для випалу вапна, дослідженої 2017 року) [Коваленко 1985–1986, с. 76–98; Коваленко, Раппопорт 1991; Черненко, Іоаннісян, Новик 2015, с. 333–334; Черненко 2018, с. 187].

Другий тип (табл. XX, іл. 9) – плінфа теракотового кольору, не дуже доброї формовки, у тому числі з одним заокругленим краєм (призначалася для оформлення тяг на апсидах, главах, стовпах) завтовшки 3,2–5 см. Ця плінфа виготовлена з каолінової глини в роз'ємному формовочному ящику відповідного профілю; тісто містить домішки дегі-

дрованої глини (вкраплення з відмінної від основної керамічної маси структури). Наявність подібної плінфи в храмі на Замку раніше відзначав І. М. Ігнатенко. Згідно з його висновком, така сама плінфа трапляється в Борисоглібському соборі [Ігнатенко 2003, с. 39]. Виходячи з цього, він висловив припущення, що плінфа храму на Замку може бути віднесена до другої половини XII ст., а сама пам'ятка – це Михайлівська церква, згадана в літописній статті 1174 року² [Ігнатенко 2012, с. 39, 41]. Так чи інакше, храм Верхнього замку навряд чи може бути датований часом раніше ніж XII ст.

Як зазначає П. А. Раппопорт, вапняний розчин без цем'янки використовували впродовж XII – на початку XIII ст. для влаштування фундаментів із цегляного буту або із цегляного буту та каменю тоді, коли плінфа ще не надходила на місце будівництва [Раппопорт 1994, с. 66–67]. Утім, використання будівельного брукхту (уламків плінфи, тиньку, окремих будівельних блоків тощо) у будових фундаментах трапляється дуже рідко.

У Чернігові, окрім церкви на Замку, лише в Борисоглібському соборі зафіксовано використання у фундаментах будівельних решток давнішої споруди, т. зв. двокамерного терему. Залишки терему збереглися у внутрішньому периметрі собору, нижче рівня його підлоги. Як зазначає М. В. Холостенко, плінфу, уламки тиньку та окремі будівельні блоки з розібраного терему використали як допоміжний матеріал під час будівництва храму: їх поклали в основу фундаментів разом з будовим каменем та плитами вапнякової породи [Холостенко 1967, с. 197, 205–207].

На відміну від Борисоглібського собору, церква на Замку будувалася не на місці давнішої монументальної споруди, а її фундаменти були влаштовані виключно з будівельного брукхту. Брукхт взято, найвірогідніше, з інших ділянок фортеці-дитинця. При цьому він походив з різних споруд та утворився внаслідок їх реконструкції або руйнування. Його використання потребувало зусиль,

² «<...> заложиша церковь каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла» [Ипатьевская летопись 2001, стб. 652]. І. М. Ігнатенко припускає, що збудована на Замку в XVII ст. церква Михайла і Федора розміщена на місці згаданої в літописі Михайлівської церкви [Ігнатенко 2012, с. 39]. Однак ці два храми не можна вважати тезоіменними.

спрямованих на збирання, транспортування тощо, а придатність для нового будівництва не була високою. Потреба в ньому могла виникнути лише за умови нестачі будівельних матеріалів, коли створення навіть невеликого (порівняно з іншими культовими спорудами Чернігова) храму потребувало нестандартних рішень. Це могло статися лише в час занепаду будівельного виробництва у місті. Цьому висновку відповідає і те, що будові фундаменти церкви на Верхньому замку влаштовані досить недбало. Це може свідчити про відсутність у зодчих належного досвіду.

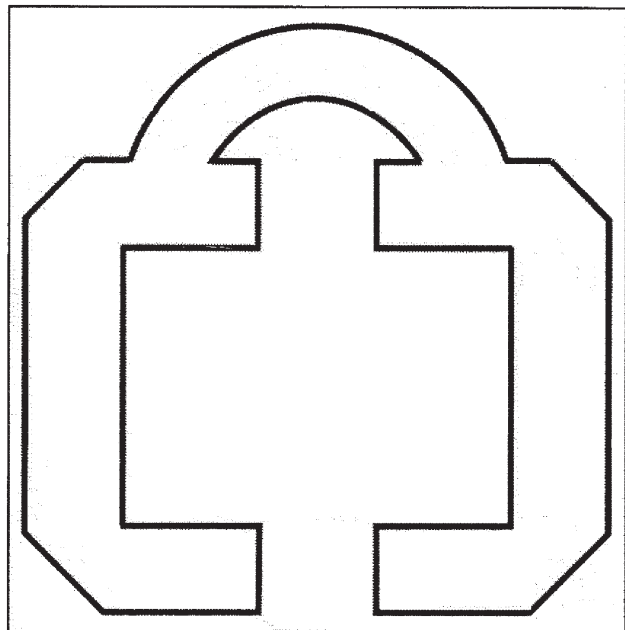
За своєю плановою структурою церква на Верхньому замку належить до найбільш поширеного типу християнських храмів усіх часів – однонавіний одноапсидний храм. Подібні храми іменують також безстовпними, зальними або купольними залами (у разі завершення куполом). У Візантійському світі вони із самого початку були маргінальними: у столичному регіоні слугували допоміжними приміщеннями (трапезними, каплицями, усипальнями) або домовими церквами; у віддалених від Константинополя місцевостях могли бути парафіяльними або монастирськими церквами [Иоаннисян 2013, с. 64, 95]. У домонгольському зодчестві Чернігова вони представлені прибудовами великих соборів (Борисоглібського та Спасо-Преображенського), а також Іллінською церквою заміського печерного монастиря (Антонієві печери).

Іллінська церква – єдиний збережений до сьогодні однонавіний храм Давньої Русі. Саме з ним, як уже було зазначено, автори досліджень 1989 року порівнювали церкву на Верхньому замку. На їхню думку, *«повна тожність із планом Іллінської церкви <...> дає можливість розглядати нововідкриту пам'ятку як витвір тієї самої будівельної артілі, що звела, окрім Іллінської церкви, Успенський та Борисоглібський собори»* [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23]. Однак такий висновок спирається на суто формальну констатацію подібності плану споруд. Більш глибокі паралелі неможливі, оскільки від церкви на Замку вціліли лише фундаменти. Їх кутові виступи дійсно можуть свідчити про існування в неї підкупольних пристінних опор, як і в Іллінській церкві. Утім, це

не дає підстав стверджувати, що споруди належали до однієї стилістичної та техно-технологічної традиції.

Безстовпні храми з куполом на пристінних опорах – чи не найпоширеніший тип візантійського та балканського храму IV–XV ст. У XIV ст. такі храми будували в Московському князівстві (Коломна, Нікольська церква у с. Каменському, собор Спаського монастиря в Ярославлі після перебудови). Остання група пам'яток виникає в умовах загальної тенденції до зменшення розміру культових споруд та збільшення кількості одноапсидних храмів, яка простежується у Східній Європі після монгольської навали [Альтшуллер 1978; Антипов 2000, с. 6; Трушникова 2016, с. 132–149]. Не виключено, що з цією тенденцією слід пов'язати і появу церкви на Верхньому замку Чернігова. Як уже було зазначено, є певні підстави припустити, що вона була збудована тоді, коли будівельне виробництво в Чернігові занепадало, а давніші монументальні споруди руйнувалися. Це відповідає ситуації, яка склалася в місті в другій половині XIII – упродовж XIV ст.

У «Предисловіи о великих князех литовских» сказано, що 1380 року князь Вітовт *«начя созидати грады многия и зарубил Киевъ и Черниговъ...»* [Западнорусские летописи 1907, с. 605]. Із цим повідомленням прийнято пов'язувати реконструкцію Верхнього замку Чернігова. Не виключено, що саме тоді була зведена й мурована церква. У такому разі її розташування на лінії давньоруського валу стає більш зрозумілим: храм спорудили на площадці Замку після нівелювання частини старих укріплень, поблизу оновлених оборонних споруд. «Післямонгольському» датуванню церкви відповідає і той факт, що в «розвалі стіни» поблизу її фундаментів знайдено фрагменти гончарних посудин XIII–XIV ст. В. П. Коваленко вважав, що вони відповідають часу руйнування споруди [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23, рис. 9: 53–55]. Однак, як уже було зазначено, вони походять із шару, прорізаного фундаментами ровами храму. Можна додати, що стратиграфічні дані, отримані в ході досліджень Замку 1991 року [Игнатенко 1991], дозволяють дійти висновку, що фундаменти

Іл. 10. Верхня церква в Гродно. Реконструкція плану за кресленнями І. Йодковського. [За: Т. В. Габрусь]

церкви, які нині розташовані безпосередньо під сучасною поверхнею, впущені з рівня горизонту післямонгольського часу.

Відомо, що на початковому етапі розвитку культової архітектури Великого князівства Литовського тут будували переважно православні храми (П'ятницька, Пречистинська та церква Святого Миколая у Вільно, Верхня церква у Гродно, церква на дитинці Новогрудку та ін.). Вважається, що в архітектурі цих споруд знайшли відображення традиції південноруської архітектури домонгольського часу [Габрусь 2005, с. 219–226; Малевская-Малевич 2016, с. 351]. У цьому сенсі в контексті даної статті особливо цікавою є т. зв. Верхня церква у Гродно, досліджена в 30-х роках ХХ ст. І. Йодковським.

Верхня церква – майже квадратний у плані невеликий (8,5×8,8 по зовнішньому обрізу стін) безстовпний одноапсидний храм (іл. 10). Вона була збудована поверх руїн давньоруського храму ХІІ ст. (т. зв. Нижня церква).

Фундаменти Верхньої церкви в Гродно з булиги на вапняному розчині закладені у стрічкові рови, які не сягають материка. Її стіни різної товщини недбало складені в техніці двопанцирної («лускової») кладки (шви завтовшки від 1 см до 5 см; перев'язка неправильна), також на вапняному розчині. У кладці стін порівну використано два типи цегли:

«брускова», характерна для зодчества Литви ХІІІ–ХІV ст. та повторно використана плінфа (є і повторно використаний будівельний камінь). Плінфа походить з Нижньої церкви або з якоїсь іншої невідомої до сьогодні гродненської споруди давньоруського часу. Пам'ятка датується різними авторами в діапазоні від кінця ХІІІ до ХІV ст. [Антипов 2000, с. 158; Воронин 1954, с. 183–184]. Утім, найбільш визнаною є думка М. М. Вороніна, який вважав її «редчайшим пам'ятником литовського зодчества епохи Витовта» (1392–1430 роки) [Воронин 1954, с. 183–184].

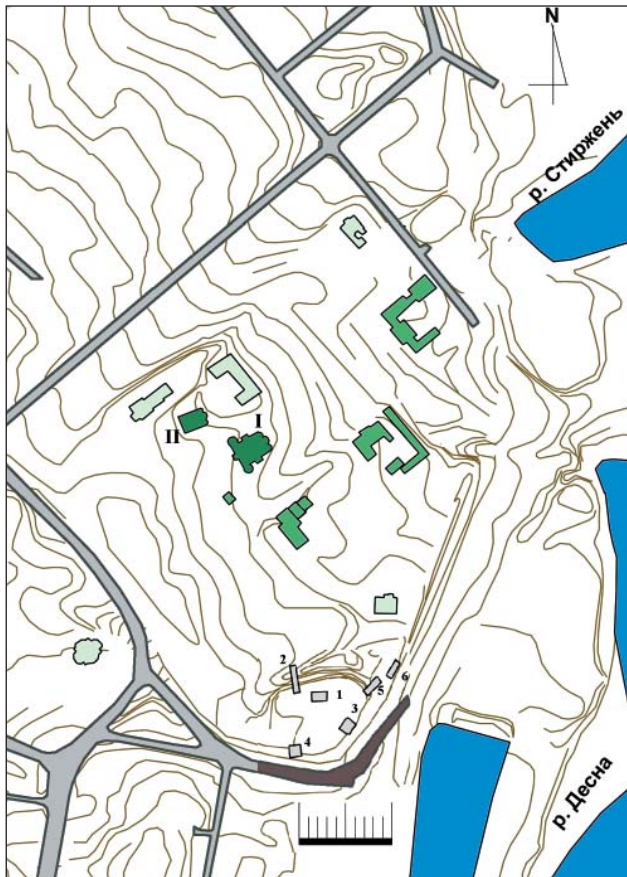
Прототипом Верхньої церкви у Гродно вважаються характерні для давньоруського зодчества невеликі квадратні безстовпні храми Давньої Русі – Іллінська церква в Чернігові та мала церква в Переяславі Південному [Воронин 1954, с. 186; Малевская-Малевич 2016, с. 351]. Характерні типологічні та техніко-технологічні риси зближують її також із церквою на Верхньому замку Чернігова. Це дозволяє говорити про можливість приналежності обох споруд до кола пам'яток часу становлення архітектури Великого князівства Литовського. У цьому випадку церква на Верхньому замку Чернігова є єдиною відомою на сьогодні подібною пам'яткою на території Дніпровського Лівобережжя.

На завершення слід зробити кілька зауважень щодо історії храму. Як зазначає І. М. Ігнатенко, судячи з усього, церква на Верхньому замку проіснувала принаймні до ХVІІ ст. Найвірогідніше, невдовзі її розібрали. Є згадки, що в 1691 році чернігівським воєводою Богданом Полюбиним на Верхньому замку була збудована триверха дерев'яна церква, освячена на честь чернігівських чудотворців – благовірного Михаїла та боярина його Федора [Ігнатенко 2012, с. 39]. Ця церква позначена на цілому ряді планів міста ХVІІІ ст., починаючи з «Абрису Чернігівського» 1706 року, де на мініатюрі відтворено її зображення (іл. 4). З її цвинтарем пов'язують поховання ХVІІ–ХVІІІ ст., які прорізали фундаменти давнього мурованого храму [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23; Ігнатенко 2012, с. 39]. Подальше руйнування решток храму відбувається під час перебудов Замку впродовж ХVІІІ ст. та зведення у ХІХ ст. безпосередньо над ними будівлі Літнього театру.

Джерела та література

- Альтшуллер, Б. Л. 1978. *Памятники зодчества Московской Руси второй половины XIV – начала XV веков (новые исследования)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. Москва.
- Антипов, И. В. 2000. *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*. Санкт-Петербург.
- Верзилов, А. В. 1901. Краткая история города Чернигова и управления в нём. *Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 с очерком истории г. Чернигова*. Чернигов.
- Габрусь, Т. В. 2005. Мураваная сакральная архітэктурна Беларусі перыяду Вялікага княства Літоўскага да стварэння Рэчы Паспалітай (канец XIII–трэцяя чвэрць XVI ст.). Готыка і рэнесанс. *Архітэктурна Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце*, 1. Мінск, с. 212–295.
- Гребень, П. Н. 1992. Новые исследования памятников культовой архитектуры XII–XVIII вв. на Детинце древнего Чернигова. *1000 років Чернігівської єпархії*: Тези доп. церковно-іст. конф. Чернігів, с. 66–69.
- Гребень, П. Н., Коваленко, В. П. 1990. Исследования Черниговского детинца в 1989 г. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»* (15–18 мая 1990 г): Тезисы докл. Чернигов, с. 20–24.
- Гребінь, П. М., Коваленко, В. П. 1993. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, с. 13–24.
- Богусевич, В. А., Попко, А. А. 1947. *Черниговская археологическая экспедиция 1947 г.* НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1947/20.
- Богусевич, В. А. 1952. Древній Чернігів за археологічними даними. *Вісник АН УРСР*, 1, с. 56–63.
- Воронин, Н. Н. 1954. Древнее Гродно. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 41.
- Западнорусские летописи. 1907. *Полное собрание русских летописей*, 17: I–XIV. Санкт-Петербург.
- Ігнатенко, І. М. 1991. *Звіт про охоронні археологічні роботи 1990–1991 рр. на дитинці міста Чернігова. Вал (Цитадель)*. Розкопи I, II. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1991/227.
- Ігнатенко, І. М. 2012. Верхній замок у Чернігові. *Сіверщина в історії України*, 5, с. 38–41.
- Ігнатенко, І. М. 2013. Вали як конструктивний елемент укріплень Чернігівського дитинця XI–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 132–136.
- Ігнатенко, І. М., Коваленко, В. П. Нові дослідження на Верхньому замку в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк, с. 38–39.
- Ігнатенко, І. М. 2003. Плинфodelie Чернигова. *Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы*. Материалы научного заседания 14–15 мая 2002 г. Санкт-Петербург, с. 34–50.
- Іоаннісян, О. М. 2013. Однонефные храмы в архитектуре Армении и Византии (Константинополь, Малая Азия, Понт, Греция, Кипр). Функции и типология. *Византия в контексте мировой культуры. Труды государственного Эрмитажа*, 64, с. 64–116.
- Іпат'євська летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.
- Карнабед, А. А. 1974. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1973 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в Чернигове*. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1974/111.
- Коваленко, В. П. 1985–1986. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1985–1986 гг.* Т. V: *Исследования храма-усыпальницы XI в.* НА ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985–1986/168.

- Коваленко, В. П. 1990. Исследования Черниговского Детинца в 1989 г. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*: Тезисы докл. Чернигов, с. 23–24.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1991. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце. *Южная Русь и Византия*. Киев, с. 142–157.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1992. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Russia Mediaevals*, 7. Munchen, p. 39–59.
- Коваленко, О. Ясновська, Л. 2006. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова. *Скарбниця української культури*, 7. Чернігів, с. 167–171.
- Кузнецов, Г. А. 1985. *Научный отчёт Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в полевом сезоне 1985 г.* Т. 3. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1985/119.
- Малевская-Малевич, М. В. 2016. Церковь XIV в. на детинце Новогрудка. *Stratum plus*, 5, с. 339–353.
- Очерк истории города Чернигова 907–1907*. 1908. Чернигов.
- Половникова, С. О. 1992. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина*. Чернігів, 1992, с. 88–95.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург.
- Трушникова, А. В. 2016. *Тип бесстолпного храма в архитектуре Древней Руси и Византии XI–XV вв.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва.
- Харламов, В. О. 1995. Розписний список Чернігова 1701 р. *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя*. Чернігів, с. 91–92.
- Холостенко, Н. В. 1967. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188–210.
- Черненко, О. Є. 2018. Дослідження печі для випалу вапна на дитинці Чернігова. *Opus mixtum*, 6, с. 185–189.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2015. Прибудови Ченігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень). *Могилянські читання 2014*. Київ, с. 328–338.
- Ярыгин, А. К. 1898. *Былое Черниговской земли*. Чернигов.

Іл. 1. План території колишньої чернігівської фортеці з позначенням розкопів на Верхньому замку. I – Спасо-Преображенський собор початку XI ст.; II – Борисоглібський собор початку XII ст.; 1 – розкоп 1947 р.; 2 – розкоп 1985 р.; 3 – розкоп 1989 р.; 4, 5, 6 – розкопи 1991 р.

Іл. 3. Фрагмент ікони Єлецької Богоматері 1690-х рр. із зображенням Верхнього замку

Іл. 7. Уламки тиньку з фресковим розписом із фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.

Іл. 8. Уламки плінфи з фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.

Іл. 9. Уламки плінфи з фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.